המצאתה של קטגוריה חברתית חדשה: "מחוננים טעוני טיפוח"

אבי שושנה
המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

מי יכול לטעון ש"מרוקאים" אינם יכולים להצליח כאשר מהמקום שלנו יצאו שישה נערים לבית הספר למחוננים וכולם מצליחים בלימודיהם? (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 72)

1. מבוא

המדינה המודרנית אוכפת את זהויותיה ואת דרישותיה על האזרחים לא רק באמצעות כוח כפייה פיזי, אלא גם באמצעות "כוח פסטורי" (Foucault 1983) או הבחנות סימבוליות (Bourdieu 1998), היינו פעולות מיון, סיווג וזיהוי של קטגוריות תרבותיות. המדינה מקיימת את ריבונותה לא רק משום שיש בכוחה ליצור זהויות, אלא גם משום שמארג המיונים והסכֵמות המארגנות שהיא טווה מפיקים בתורם אופני דיווח חברתי המשרתים את שאיפות הפיקוח של רשויות המדינה (Brubaker and Cooper 2000). תהליכים אלו של ניהול אוכלוסייה ניצבים בבסיס מה שמישל פוקו מגדיר "מִמשליות" (governmentality) — צורות פעילות המעצבות ומנחות את ניהול האנשים לשם השגת מטרות מדינתיות כגון סדר חברתי, פרודוקטיביות, משמעת ושגשוג לאומי (Foucault 1991). פעולות אלו, המכוננות גם מושגי עצמי, מסייעות בכינון "המבט ההרמנויטי" (hermeneutic gaze, Handelman 2004) הנדרש להשגת תפוקות מדינתיות.

במאמר זה אתאר כיצד מדינת ישראל, באמצעות מפעל חינוכי שהוקם בירושלים בראשית שנות השישים והפועל עד ימינו — "הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח" — כוננה קטגוריה חברתית־תרבותית חדשה שלא נודעה קודם לכן בשדות הדיסקורסיביים והפרקטיים בישראל. קטגוריה תרבותית, כפי שטענו הסטרוקטורליסטים (דגלס [1966] 2004), מקבלת את משמעותה ביחס לקטגוריה תרבותית אחרת. הקטגוריה "מחוננים טעוני טיפוח" שאבחן במאמר זה התכוננה ביחס לשתי קטגוריות אחרות, שהיו קיימות כבר בשדה החינוך בישראל: "מחוננים" ו"טעוני טיפוח". זוהי קטגוריית ביניים המתארת את מעמדם של אלו שחולצו מהקטגוריה בעלת התיוג השלילי טעוני טיפוח, אך לא הוכלו בקטגוריית המחוננים שהיתה בשימוש במערכת החינוך. הקטגוריה החדשה הבנתה מחוננות "שאינה מן הטבע" והציעה

מעין סימולציה של תפקיד המחונן. קטגוריה זו, כך אטען, הומצאה עבור אוכלוסיית יעד ספציפית מקרב המזרחים, ומאפייניה הייחודיים מחזקים את עבודת הגבולות שבבסיס הסדר המדינתי בישראל.

כדי להבין את הקטגוריה החברתית החדשה, מחוננים טעוני טיפוח, ואת חוויות החיים הנגזרות ממנה, ניתחתי טקסטים מסוגים שונים שנלוו להקמת הפנימייה מיום היווסדה ב־1961: פרוטוקולים של ועדת החינוך והתרבות של הכנסת שדנה בפנימייה; מסמכים השמורים בגנזך המדינה; דוחות היגוי שכתבו הוגי המפעל ומי שהיו אחראים על הפעלתו במשרד החינוך, ובראשם משה סמילנסקי. בטקסטים אלו זוכה המפעל החינוכי לכינויים שונים: "מפעל הטיפוח ל'מחוננים' בני שכבות טעונות טיפוח" (סמילנסקי ונבו 1970), "מפעל הפנימיות לתלמידים מחוננים משכבות נחשלות" (נבו 1976) ו"פנימיית מחוננים לבני עדות המזרח" (גנזך המדינה, תיק 294/1). בעזרת ניתוח המסמכים ביקשתי ללמוד על הרקע החינוכי, החברתי וההיסטורי להקמת הצורה הארגונית החדשה ועל הקטגוריה התרבותית החדשה שהיא הציעה; על ההסברים שהציעו לה סוכנים שונים; על מטרות הארגון החינוכי ועל אמצעי פעולתו; על מאפייני אוכלוסיית היעד; ועל היחס בין הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח לבין שתי קטגוריות האוכלוסייה שהיו ידועות כבר בשדה החינוכי: מחוננים וטעוני טיפוח. כן ביקשתי ללמוד על הנרטיב שמציעה הקטגוריה למערכת היחסים בין המדינה לבין קבוצות המכונות "אתניות" או "עדתיות".

כינון של קטגוריות חברתיות חדשות פירושו יצירה של שפה חדשה בשדה השיח, ועל כן פירושו גם הבניה של עולמות חיים חדשים (Kay and Kempton 1984). השפה וקטגוריות לשוניות־חברתיות בתוכה אינן משקפות את "הסדר הטבעי" של החשיבה, אלא מקורן בדרכי סיווג שרירותיות המשתנות מתרבות לתרבות ובתנאים היסטוריים שונים. שפה חדשה פירושה גם הבניה חדשה של המציאות החברתית ויצירת זהויות חדשות, המאפשרות נגישות למשאבים תרבותיים או שאינן מאפשרות זאת. על רקע זה מטרת המאמר היא להתחקות אחר לידתה של הקטגוריה החברתית החדשה, ומכאן להתחקות אחר חוויית חיים חדשה שהוצעה לאזרחים שהוגדרו בידי רשויות המדינה כיוצאי דופן בקרב קבוצתם הרחבה — "בני עדות המזרח" — אולם בה בעת הוגדרו כמי שאינם "מחוננים אמיתיים". לשם השגת מטרה זו אדרש לשלושה מהלכים מרכזיים. הראשון הוא דיון תיאורטי במערכת היחסים שבין סדרי המדינה, מיון ויצירת קטגוריות חברתיות. השני הוא הצגת חקר המקרה של הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח: אתאר את הרקע ההיסטורי־חברתי להקמת הפנימייה, את ההנחות ואת המטרות שניצבו בבסיסה, כפי שהן מתוארות בחומרים הכתובים שנלוו להקמתה, את אוכלוסיית היעד (מחוננים טעוני טיפוח) ואת יחסה לשתי הקטגוריות התרבותיות שמהן הורכבה. המהלך השלישי הוא דיון מסכם, שבו אנתח את התהליכים המבניים והקוגניטיביים שבבסיס הקטגוריה החדשה. אבחן כיצד מערכות מיון וקטגוריות חברתיות משמשות אמצעי לניהול אנשים ולוויסות הסדר המדינתי.

2. סדרי מדינה, מיונים וקטגוריות חברתיות

המורשת הסטרוקטורלית גורסת כי מערכות סיווג (קלסיפקציות) מכוננות משמעות, שבתורה מתחזקת או מייצרת מחדש גבולות חברתיים ומכאן — סדר חברתי חדש או מחודש. יתרה מזו, חציית גבולות וכניסה לאזורי סכנה מזוהמים חברתית, בלשונה של מרי דגלס ([1966] 2004), מובילים תכופות לסימון חד יותר של הקטגוריות ושל הסמלים שבבסיס המערכות הממיינות. לפי תפיסה זו, עקרונות המיון הכרחיים לארגון החיים הקולקטיביים. ההבחנות הקלאסיות של אמיל דורקהיים בין קודש לחול, או של מרי דגלס בין טוהר לטומאה (שם), משקפות את תהליכי המיון הללו. "היכן שיש לכלוך", טוענת דגלס, "יש שיטה. לכלוך הוא תוצר לוואי של סידור וסיווג שיטתיים של חומר" (שם, 61). על פי הגדרתה של דגלס, הלכלוך הוא "חומר שאינו נמצא במקומו". הלכלוך "הוא כל מה שנכלל בקטגוריה שיורית (residual), שנדחה ממערכת הסיווגים הרגילה שלנו" (שם). בעוד שסדר חברתי בא לידי ביטוי במערכות מיונים מסודרות, משבר עשוי להצמיח קטגוריות חברתיות חדשות.

בהקשר הישראלי, לאה שמגר־הנדלמן (1979) מתארת את לידתה של קטגוריה חברתית חדשה: "אלמנות מלחמה". לדבריה, קטגוריה זו איננה תיאור מצב כי אם הגדרה חברתית־חוקית, שנוצרה "בתהליך התארגנות החירום של החברה בישראל להתמודדות עם תוצאותיה של 'קטסטרופה חברתית' — מלחמת השחרור" (שם, 34). רק לאחר מלחמת ששת הימים, מדגישה שמגר־הנדלמן, הפכו "אלמנות המלחמה" לקטגוריה חברתית מוכרת שהחלה להעסיק את רשויות הממשלה ואת התקשורת בישראל. הדיווחים בתקשורת על אלמנות מלחמת ששת הימים עודדו פעולות התנדבות והתארגנויות חברתיות שהציעו עזרה לאלמנות. התעוררות זו של דעת הקהל השפיעה על קובעי המדיניות במשרד הביטחון, ומכאן על התבססותה של הקטגוריה במציאות הישראלית. מדבריה של שמגר־הנדלמן עולה, כי יצירת הקטגוריה החברתית החדשה כוננה מחדש את יחסיה החברתיים של אלמנת המלחמה עם המדינה ועם החברה בישראל. לידתה של קטגוריה זו נשענה על הַשְׁאָלָה מוסדית ממערכי תפקידים אחרים שהיו מוכרים בחברה בישראל: "נשים בודדות", "אמהות ראשי משפחה", "אלמנות זקנות", "נכי מלחמה", "הורים שכולים" או "גיבורים לאומיים". קטגוריות אלו שיקפו את מערך הסיווגים הנורמטיבי.

בנדיקט אנדרסון ([1983] 2000) חושף את כוחן של מערכות המיון והסיווג, המַבְנוֹת ומקיימות אידיאולוגיות לאומיות וקולוניאליות. לדידו, אחד האמצעים המרשימים ביותר בהקשר זה הוא מִפקד האוכלוסין, המחבר קטגוריות אתניות מדומיינות ומגדירן. אנדרסון מדגיש את התפקיד החברתי והפוליטי של מערכות המיון והסיווג. מפקד האוכלוסין הוא מוסד של כוח, המשרטט מציאות מדומה של קטגוריות זהות, שבה "כל אחד נמצא בפנים ולכל אחד יש מקום ברור בתכלית, אחד ורק אחד. אין מקום לחלקים" (שם, 201). קִטְלוּג זה, טוען אנדרסון, מייצר דרישות נוספות כמו ההכרח להתלבש, להתגורר, להתחתן או להיקבר, המעוררות את הצורך בטכנולוגיות של פיקוח מדינתי. אנדרסון מראה אפוא כיצד

מערכות סיווג מסייעות לאידיאולוגיות לאומיות לבטא את תפיסת המציאות החברתית שלהן, בהופכן את האזרחים לבני מנייה ומכאן — לנראים. באופן דומה, רוג'רס ברובקר ופרדריק קופר (Brubaker and Cooper 2000, 15–16) מדגישים את הכוח הסימבולי הלגיטימי של המדינה המודרנית, היכולה לכנות, לזהות ולקטלג קטגוריות כגון מין, דת, אתניות ושפיות. לדידם, קביעת קטגוריות אלו משרתת את המדינה בעבודתה הביורוקרטית השוטפת.

אם כן, כפי שמדגיש דון הנדלמן (Handelman 2004, 87), כוחה של המדינה תלוי במידה רבה ביכולתה לשלוט באמצעי המיון. הנדלמן מתאר את "הלוגיקה הביורוקרטית" — ההיגיון המיוחד שבבסיס המיונים המאפיינים את מבנה המדינה המודרנית. באמצעות ההיגיון הביורוקרטי המדינה מעצבת את הקיום התרבותי, את הסדר החברתי ואת נורמות המוסר המקובלות (שם, 5). משימה זו מושגת באמצעות קביעה ויישום של מיונים, המחלחלים לחיי היומיום ומספקים את המבט ההרמנויטי הנדרש למדינה לשם ניהול אוכלוסיות. לוגיקה ביורוקרטית, מדגיש הנדלמן, היא פרקטיקה של ממשול. המיון השיטתי (הטקסונומיה) של הלאומיות הישראלית ייצר לדידו ארבע קטגוריות מרכזיות — אזרחות, לאומיות, אתניות ומיעוט — וזאת כדי להבחין בין אזרחים יהודים לאזרחים פלסטינים ובין סוגים שונים של אזרחים בקרב היהודים: מזרחים ואשכנזים. הלוגיקה הביורוקרטית והמבט ההרמנויטי הכרוך בה מתאפיינים בליניאריות ובסידור היררכי של המציאות. הלוגיקה הביורוקרטית מעדיפה סימטריה בתוך המיונים, מסמנת סדר ומעודדת ארגון של כל דבר במקום הראוי לו. בלשונו של הנדלמן, הלוגיקה הביורוקרטית מייצרת טקסונומיה מונותטית (monothetic) (שם, 21). הנדלמן מתאר כיצד אירועים ציבוריים, הפועלים בהתאם ללוגיקה הביורוקרטית ולמיונים הנלווים לה, מעצבים את הלאומי, את ה־nation in arms ואף את תפיסת העצמי של הסובייקט, הנדרשת לפעילות שבבסיס הממשליות (Foucault 1991). כך למשל, בסווגה שלושה ימים לאומיים — יום השואה, יום הזיכרון לחללי המלחמות ויום העצמאות — מכוננת המדינה מחדש את הנרטיב שבבסיס הלאומיות הישראלית: הרס ולידה מחדש, או "מחורבן לגאולה". כך מציידת המדינה את אזרחיה באותו מבט הרמנויטי־נרטיבי, הנדרש לה לשם ויסות האוכלוסייה והשגת היעדים הלאומיים.

הדיון במערכת המיונים המדינתית עשוי ללמדנו על הדינמיקות שבבסיס ההמצאה של קטגוריה חברתית חדשה, שכאמור מקבלת את משמעותה ביחס לקטגוריות קיימות. קטגוריות חדשות מוצעות לעתים כתגובה למה שנתפס כמשבר חברתי. במקרה שבו אדון להלן, הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח התכוננה על רקע אירועי ואדי סאליב שהתרחשו בסוף שנות החמישים. אירועים אלו סימנו לראשי מערכת החינוך, כמו לראשי מערכות אחרות במדינה, את הצורך המיידי בשליטה במחאות אתניות. השליטה הושגה בחלקה על ידי מיון ופיצול של אוכלוסיית המזרחים והחדרתה של השקפת עולם מריטוקרטית (דהאן־כלב 1999; שטרית 2004). קטגוריות חדשות, יש לזכור, אינן רק מסמן בשביל המדינה, אלא הן גם מכוננות את מבנה הסובייקטיביות של נתיניה כפרטים בחיי היומיום. על רקע זה עולות השאלות הבאות: כיצד פועלות קטגוריות חברתיות בחיי היומיום? כיצד

המצאה של קטגוריות חברתיות חדשות מסייעת בפעילות הכרוכה בממשליות? מה מנוהל? אילו תהליכים חברתיים וקוגניטיביים כרוכים באיושה של קטגוריה חדשה? ובקצרה, כיצד אותן קטגוריות מבנות סובייקטיביות מיוחדת?

בטרם אתאר את מאפייני הקטגוריה החדשה, או את מה שהוגדר כאוכלוסיית היעד שלה, אבקש לדון בגבולותיה. לשם כך אתאר את ההנחות ואת המטרות שעמדו בבסיס הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח, שהיא הצורה הארגונית האחראית ללידתה ולהפעלתה של הקטגוריה החדשה. תיאור זה יסייע להתחקות אחר שלושה תהליכים מרכזיים שבבסיס ההבניה החברתית של הקטגוריה החדשה: הרקע ההיסטורי והחברתי ללידת הקטגוריה; החיבור ההדוק בין הקטגוריה החדשה למערכת המיונים המקובלת בישראל, המבחינה בין קבוצות אתניות בקרב היהודים, היינו בין אשכנזים למזרחים; והצגתו של המפעל החינוכי החדש בידי אדריכליו כמפעל חינוכי ותרפויטי גם יחד. מכאן אפשר יהיה לדון בחיבור שבין המפעל החינוכי והקטגוריה החדשה שהוא מציע לבין מערכות מיון אחרות, העוסקות ב"בריאות" וב"חולי", ב"טבעי" וב"שאינו טבעי".

3. הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח: מודרניות, חינוך ובריאות נפשית

> מפעל המתבסס על ההוצאה של נערים ונערות מקהילותיהם בראשית תהליך ההתבגרות, מעמידם בפני משימות אינטלקטואליות בבית ספר תיכון בעל רמת דרישות אקדמיות גבוהות ומכניסם לתחרות עם ילדים ממוצא אירופי וממעמד בינוני במסגרת בית ספר וכיתה הטרוגניים, הוא ניסיון מכוון לשימוש בהנחה של משבר כגורם חיובי ומיצוי אופטימאלי של משמעותו הפוטנציאלית... יש משום *הבטחה של "בריאות נפשית"* בשבירת ההזדהות עם דפוסי תרבות, הזרים לתביעה האינטלקטואלית.[1]

הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח, שהחלה לפעול בירושלים בראשית שנות השישים, היא תוצר של "מפעלי הטיפוח",[2] פרי המדיניות החינוכית שכונתה "פרוטקציוניזם ממלכתי"[3] ושסמתה היתה "להעניק יותר לנצרך ולטפח את המקופח" (עדיאל, שלום ואריאלי 1980,

1 סמילנסקי ונבו 1970, 9. ההדגשות לאורך כל המאמר שלי, אלא אם כן צוין אחרת.

2 מפעלי הטיפוח כללו פעולות ופרויקטים רבים: יום לימודים ארוך, שנת לימודים ארוכה, מרכזי העשרה, הרחבת החינוך המקצועי, הקבצות, קבוצות עזר, הוראה מסייעת, תוכניות לגיל הרך, תוכניות לגן חובה ולגן טרום חובה, תוכניות לחינוך היסודי והעל־יסודי, פנימיות, שינוי שיטות ההוראה והדרכה לגננות ולהורים. המפעל הקיף את "תחנות הגיל" המרכזיות במהלך החיים של הפרט (הגיל הרך, גן טרום חובה, גן חובה, בית הספר היסודי והעל־יסודי) והציע טיפול והדרכה לדמויות משמעותיות בחייו של הילד בגילים אלו — הורים, גננות, מורים ומורות (פלד 1984; עדיאל 1970; עדיאל, שלום ואריאלי 1980).

3 על פי שרגא עדיאל (1970, 15), ביטוי זה הוטבע בידי זלמן ארן, שר החינוך והתרבות, שנחשב למובילה של מדיניות הטיפוח בחינוך.

17). מדיניות זו פותחה בעקבות האכזבה ממדיניות "השוויון הפורמלי" שהופעלה בשנות החמישים ושדגלה בתוכנית לימודים ממלכתית אחידה, מתוך תקווה כי דווקא "שוויון ריאלי"[4] עשוי להוביל לשוויון בהישגים הלימודיים בין הקבוצות (ה"עדות") השונות בישראל ולצמצם את הפער "בין הילד בן הסביבה המקופחת לבין הילד בן הסביבה המזרזת והעשירה" (עדיאל 1970, 12). במסגרת מפעלי הטיפוח זכה החינוך הפנימייתי למקום מיוחד ונחשב למסגרת אידיאלית, העשויה לסייע למדינה החדשה בהשגת תפוקות חינוכיות וטיפוליות. הפנימייה תוארה כ"מכשיר לשינוי נמרץ" (שלסקי 2000, 315), המציע "הרחקה זמנית" (עדיאל, שלום ואריאלי 1980, 28), "ניתוק מאורגן" מהקהילה המקורית, "חשיפה רצופה" ל"דגמי התנהגויות ומערכות נורמות מבוררים ומובנים מראש" (אריאלי 2000, 15) ו"סביבה עתירת עוצמה" (קשתי ואריאלי 1976). הוגי המפעל החינוכי סברו כי מאפיינים אלו של הארגון הפנימייתי יסייעו לתלמידים להתנתק מתהליכי החִבְרוּת שספגו בסיבתם הקודמת, להסתגל לתהליכי חִבְרוּת־מחדש (בר־יוסף 1969) ולאמץ "ערכים מודרניים" הנדרשים להתפתחותה של המדינה החדשה (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966).

ראשי הפרויקט הגדירו אותו כניסיון לאמץ את המודרניזם לשם הישרדותה של המדינה בתנאים הטכנולוגיים והתרבותיים של העידן המודרני (Smilansky and Nevo 1979), אולם למעשה הרקע להקמת הפנימייה החינוכית ולקטגוריה החברתית החדשה היה מעוגן בראש ובראשונה בצורך של המדינה להתמודד עם הפיצול העדתי. אירועי ואדי סאליב, הנחשבים לראשיתו של המאבק העדתי המאורגן, וכן שורה של אירועים שבאו בעקבותיהם (דהאן־כלב 1999; שטרית 2004), סימנו את הצורך של המדינה לטפל באופן ממסדי ומאורגן בפיצול העדתי, שנתפס כבלתי הולם את תנאי המודרנה בישראל החדשה. לצד זאת, עיון בחומרים הכתובים שליוו את הארגון מלמד כי הקמתו נבעה גם מגורם מקומי יותר. ב־1955 נערך לראשונה מבחן ה"סקר" לכיתות ח.[5] תוצאות הסקר חשפו "תמונה שלא ידעו כמותה": התברר כי "בני עדות המזרח" אינם עומדים בנורמות החינוכיות (סמילנסקי ונבו 1970, 5). הרשויות התייחסו בחומרה למצב זה וסברו כי הוא עשוי "להשפיע השפעה מכרעת על יציבותה הרוחנית והפיסית של המדינה כולה" (עדיאל 1970, 10). הרקע ללידתה של הקטגוריה החברתית החדשה ממוסגר במערכי הסבר של "קטסטרופה חברתית" (שמגר־הנדלמן 1979), שסיבותיה מתוארות כידועות (סמילנסקי ונבו 1970, 16):

ברוב המקרים הם גדלו בעוני כלכלי (לפחות יחסית לציפיות החברה בזמן מסוים) וחשך

4 השוויון הפורמלי שהוצע כלל שוויון בתשומות (תקציבים, שיטות וארגון) ובעיקר שוויון לימודי: "נקבעה תוכנית לימודים אחת שווה לכל. על פי תוכנית לימודים זאת ניסו ללמד את בני הוותיקים, שהם יוצאי ארצות מפותחות, ואת בני העולים באי ארצות האסלאם — את התלמיד המוכשר והמצטיין ואת התלמיד האיטי והמעוכב" (עדיאל 1970, 11).

5 מבחן הסקר לכיתות ח מילא תפקיד מרכזי ו"שימש שנים רבות סלע מחלוקת בין חוגי חינוך שונים. [המבחן] היה כמעט מראשיתו מכשיר רב עוצמה לגילוי ההבדלים הקיימים בין ההישגים הלימודיים של התלמידים יוצאי תרבות אירופה־אמריקה לבין הישגיהם של התלמידים יוצאי ארצות האיסלאם" (עדיאל 1970, 12).

תרבותי (יחסית לתרבות השלטת בבית הספר העל יסודי והגבוה) והיעדר עידוד מתאים לפעילות אינטלקטואלית... במקביל לכך מתרגל גם המורה "הטוב" לממוצע הכיתתי הירוד ובונה את ציפיותיו בהתאם. מאחר שהילדים אינם מביאים אתם לכיתה התנסות וידיעות, שהיו בבחינת אתגר למורה, אין הוא פועל במתח אינטלקטואלי, התגוששות רעיונית מעוררת, מדרבנת ועשירה אינה נוצרת בכיתה. כך מתהווה קונפיגורצית־שדה, המורכבת מסביבה קהילתית ומשפחתית דלה ובלתי מעודדת לפעילות אינטלקטואלית.

מתיאור זה עולה כי הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח קשורה קשר הדוק עם הסיווג המרכזי של יהודים בישראל, בין מזרחים (שכונו בשנים הראשונות להקמת הפנימייה "בני עדות המזרח", "טעוני טיפוח" או "אוכלוסיית הנחשלים") לבין אשכנזים (שכונו "ממוצא אירופי", "קבוצת המבוססים" או "ילדי השפע"). בדיון מיוחד שקיימה ועדת החינוך והתרבות של הכנסת ביולי 1962 ביקש חבר הכנסת בנימין שחור לבטל את הקשר ההדוק הזה:

אני מתנגד שיקראו לזה פנימיות לבני עדות המזרח, אלא לבני העלייה החדשה, כי מלכתחילה הם לא צריכים להיות לבני עדות המזרח בלבד (ועדת החינוך והתרבות, פרוטוקול 36, 4.7.1962).

המטרות הרשמיות של המפעל החינוכי יצקו תוכן מוגדר לסיווג בין מזרחים לאשכנזים וייחסו תכונות אישיות וערכים תרבותיים לבני כל אחת מהקבוצות. מסמכי ההקמה מאפשרים לזהות, בעקבות מרדכי אריאלי (2000), שלוש אוריינטציות אישיותיות שביקשו מחנכי הפנימייה לטעת בקרב החניכים:

א. אוריינטציה לפעילות הישגית: צורך מוגבר בהישגים, שליטה בסביבה, דחיית סיפוקים, מכוונות לזמן עתיד, יצרנות ויזמות. כל זאת בניגוד למכוונות לעבר, יחס פטליסטי וספונטניות המאפיינים את קבוצת טעוני הטיפוח, "בני עדות המזרח" הנחשלים.

ב. אוריינטציה לאינדיבידואליות: התרחקות מקבוצות ראשוניות ובעיקר מהמשפחה, בחירות אישיות.

ג. אוריינטציה להעדפת כישורים קוגניטיביים: טיפוח חשיבה מופשטת במקום זיקה אל הקונקרטי, שליטה מחשבתית, קשב, ריכוז וחשיבה ביקורתית והשוואתית במקום צייתנות ופסיביות מחשבתית (מרבך 1970).

לצד תכונות אישיות אלו ביקש המפעל החינוכי לטעת בחניכיו שורה של ערכים ושל טעמים תרבותיים, שלכאורה לא היו קיימים בקבוצת המוצא שלו. מתכנני המפעל ערכו מחקר מעקב בקרב התלמידים ובמסגרתו העבירו שאלון, שממנו אפשר ללמוד על הערכים התרבותיים שביקשו להנחיל. אחת השאלות היתה: "מה דרוש כדי להתקדם במציאות הישראלית?", והתשובות שהוצעו היו: "כישרון וידע/חריצות/השתייכות לעדה או למפלגה מתאימה/להיות בן למשפחה עשירה/מזל" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 66). הערכים

הנכספים היו פיתוח סובלנות לדעות מנוגדות, סלידה מדעות קדומות, היעדר יחס אתנוצנטרי לאחר, חיוב המשטר הדמוקרטי, יחסי משפחה רצויים והרגלי היגיינה.[6]

בטקסטים שליוו את הקמת המפעל החינוכי תוארו מטרות אינסטרומנטליות (שיפור ההישגים הלימודיים) ומטרות אקספרסיביות (הנחלת תכונות אישיות וערכים תרבותיים). המטרות משני הסוגים תוארו כמי שיש בכוחן למלא גם פונקציות חברתיות של העברת מסרים וקביעת גבולות לחברה בכלל ולקבוצות השוליים שבתוכה בפרט. פונקציות חברתיות אלו מלמדות אף הן על הרקע התרבותי ללידתה של הקטגוריה החברתית והצורה הארגונית החדשה. התקדמותם של המוכשרים, לדידם של מתכנני הניסוי החברתי, תעיד על שאיפותיה הכנות של המדינה לקדם את "בני עדות המזרח" ולהשיג "אינטגרציה" ו"מיזוג גלויות".[7] אמירות אלו, יש לציין, אופייניות לתגובות של רשויות המדינה לאירועי ואדי סאליב, כפי שהן מתבטאות בדוח ועדת החקירה שהוקמה בעקבות האירועים (ראו דהאן־כלב 1999; שטרית 2004). בדוח הוועדה נטען כי אין אפליה כלפי המזרחים והודגש הצורך בהחשת מיזוג הגלויות ובקידום שאיפות מריטוקרטיות־אישיות על פני שאיפות עדתיות־קולקטיביות.

פונקציה חברתית נוספת שיועדה למפעל החינוכי היתה הכנת הנערים והנערות לשמש "כוח אדם איכותי למנהיגות המחר" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 3). אוכלוסיית המוכשרים נועדה למלא תפקיד של "מגדלור" ה"מקרין ביטחון" (סמילנסקי ונבו 1970,

6 סמילנסקי, נבו ומרבך 1966; מרבך 1970; סמילנסקי ונבו 1970; Smilansky and Nevo 1979. על פי הטקסטים הנלווים, שלושה אמצעים עיקריים סייעו למפעילי הפנימייה החינוכית להשיג מטרות אלו: שיעורי עזר, חוגים להעשרה תרבותית ופעילות חברתית. האמצעי הראשון, "שיעורי עזר לקידום ולטיפוח התקדמות במקצועות הלימוד", סיפק תיקון והשלמת ידיעות במקצועות נבחרים ("שקעו בהכנת שיעורים 4–5 שעות ליום, אחה"צ וערב", סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 82), תגבור לפני בחינות וקשר קבוע בין רכזי הפנימייה לבין הנהלת בית הספר. החוגים להעשרה תרבותית, שהיו האמצעי השני, דאגו "לבילוי מתאים בשעות הפנאי" (שם, 36). מופעי תרבות וחוגי אמנות מילאו תפקיד מרכזי: התלמידים השתתפו בחוגי האזנה למוזיקה, פיסול, ציור, תזמורת, דרמה ומחול; הם השתתפו בביקורים מודרכים בהצגות תיאטרון ובקריאה מונחית של ספרות יפה וכן בחוגי פסיכולוגיה, אסטרונומיה, משחקי חשיבה, אספרנטו ועוד. האמצעי השלישי, פעילות חברתית, כלל דיונים בנושאי אקטואליה המעסיקים את החברה הישראלית, בבעיות גיל ההתבגרות, במוסר חברתי, בתולדות היישוב וב"תפקידיה של המשטרה ואחריותו של האזרח" (שם, 37). כן השתתפו התלמידים בפעילות התנדבותית במגן דוד אדום, הגישו עזרה למוסדות חינוך ועוד.

7 על מטרות הפנימייה אפשר ללמוד גם מממצאי מחקרי המעקב שערכו מפעילי הפנימייה. פלטי סתוי (1983, 15) דיווח על הצלחת הפנימייה באופן הבא: יותר מ־90% מהבוגרים הגיעו לדרגות פיקוד בצה"ל; כ־25% הגיעו לדרגות קצונה, כ־50% הגיעו לדרגות סמל–רס"ל ורק שבעה אחוזים, רובם בנות, סיימו את השירות הצבאי בדרגת טוראי; כ־80% פנו ללימודים אקדמיים; כ־40% נישאו לבן או לבת זוג מעדה אחרת; כ־94% העריכו בחיוב את תרומת הפנימייה לחינוכם ואף ציינו שיהיו מוכנים להמליץ לקרוביהם ללכת בדרכם; יותר מ־80% ממשיכים לשמור על קשר עם חבריהם לפנימייה; רק 17% מהבוגרים שהשתתפו בסקר ציינו שבתקופת התחנכותם בפנימייה התרופפו קשריהם עם הבית ועם המשפחה; רוב רובם של הבוגרים טענו כי ההפך הוא הנכון. 91% ממשתתפי הסקר ציינו שאינם חשים רגשות קיפוח כלשהם.

11). "מגדלור" זה, כך קבעה חברת הכנסת אסתר רזיאל־נאור בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת, שהתכנסה ב־4 ביולי 1962, מייצר "הרגשה של שליחות. הוא אמנם יצא מעיירה נידחת זו או אחרת, והוא יודע ולומד את כל הצללים, אבל הוא נשלח להניס את הצללים האלה ולהביא יותר אורות... יביאו שביב של תקווה למקומות שמהם באו...". בקרב קובעי המדיניות התפתחה התפיסה שלפיה הנערות והנערים המוכשרים מקרב המזרחים ישדרו לבני הקבוצות המבוססות, היינו לאשכנזים, שבהינתן הזדמנויות מתאימות גם "בני עדות המזרח" עשויים לכבוש את ראש ההיררכיה, כי "מבני עניים תצא תורה" (גנזך המדינה, תיק 1/294). נוער זה ישמש מקור ל"גאווה מקומית" (סמינלסקי ונבו 1970, 12) וישדר מסר אופטימי באשר לסיכויים להתקדם בחברה. סוגיה זו אף זכתה בפי הוגי המפעל לכינוי "רעיון הייעוד":

> נציגי החברה הרחבה כאילו אומרים לנער ולמשפחתו, כי הצלחתו תוכיח לחברה הישראלית כולה, לשכונה, למורה ולחברים — כי בני דור ראשון להשכלה (או בני תרבות שונה מהשליטה, או בני שכבות נחשלות וכד') מסוגלים להתגבר על תו הפיגור, שהודבק לקבוצתם (שם, 23–24).

אדריכלי הניסוי החינוכי הדגישו יעד נוסף, שחשף את הרקע החברתי להקמתו: מיגור הבעיה העדתית. החינוך בפנימייה תואר במפורש ככלי העשוי למגר את התופעה שהדאיגה את קובעי המדיניות, בעיקר מאז אירועי ואדי סאליב ב־1959: תלונות על אפליה ועל חוסר צדק, הופעתם של ארגונים פוליטיים בעלי מצע אתני ותביעות על רקע עדתי־קולקטיבי (Smilansky and Nevo 1979, 18). הוגי המפעל החינוכי החדש סברו כי הוא עשוי לקדם שאיפות מריטוקרטיות ולהרחיק פרטים וקבוצות מהתביעות העדתיות שהחלו להישמע: "כל בני קבוצתם יכולים לממש את שאיפותיהם למוביליות ולסטטוס חברתי על בסיס אישי־הישגי; ואין זה הכרחי לתבוע זכויות מעמד על בסיס קבוצתי־שיוכי" (סמילנסקי ונבו 1970, 11). אמירות מסוג זה מדגישות את הרקע הפוליטי המפורש של הקמת המפעל החינוכי והקטגוריה החדשה. במקום אחר ניסחו מתכנני המפעל את השקפת העולם שהם מבקשים להנחיל: "מגמת החינוך בפנימייה היא לקרב את הנוער לנורמות של 'תן וקח'. אין המוסד מעודד רגשי חובה של החזרת חוב לציבור, אך לעומת זאת, הוא בולם דעות ורגשות סביב המושג 'מגיע לנו'" (שם, 109).

אם כן, הוגיה ומפעיליה של הצורה הארגונית הנידונה כאן הגדירו אותה כמפעל ממלכתי או כפרויקט יזמות על־לאומי, המבקש להגן על יציבותה האתנית של המדינה החדשה (עדיאל 1970, 10) הסובלת מפיצול עדתי. הפרויקט תואר כ"מפעל הזנה" (שם) מדינתי הסועד זהויות סוטות, ה"לקויות ביכולת לשקף את הפרצפיה התפקודית" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 71). בד בבד, הטקסטים שנלוו להקמת הפנימייה ולפעילותה מתאפיינים בשפה תרפויטית, העושה רדוקציה לסוגיה הפוליטית שהביאה להקמתה. השפה התרפויטית מתייחסת אל התלמידים כאל נציגיה של פתולוגיה פסיכולוגית שיש לתקנה ולשפרה (שם,

74). גורם מרכזי בזהותה הארגונית של הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח הוא מטאפורת המחלה:

> בתכנון התהליך יש אמנם להתחשב בחשש של שבירה ולהבטיח סיכוי להיווצרות איזון מתאים. אבל בחברה השמה יותר ויותר את הדגש על כושר אינטלקטואלי ונותנת סיכוי להצלחה רק לאלה שעברו תהליך התמצאות בפעילות אינטלקטואלית, *בריאות נפשית* מותנית במידה הולכת וגדלה ביכולת ההצלחה במסגרת המבוססת על פעילות כזו. לכן יש משום הבטחה של *"בריאות נפשית"* רק בשבירת ההזדהות עם דפוסי תרבות הזרים לתביעה האינטלקטואלית, ובלימוד תוך התנסות מוצלחת במסגרת מותאמת לערכיה. במילים אחרות, *סיוע ביצירת משבר* לגבי העבר והדרכה כיצד לחיות במשבר זה למשך תקופת מעבר מסוימת ולהתגבר עליו הם שיוצרים את *החיסון הנפשי* בפני "שבירה". אנלוגיה בתחום הבריאות הפיזית הן *תרופות חיסון* שיסודן בהעברת האדם דרך תהליך של *מחלה* מסוימת ובכך מכשירות אותו לעמוד בעתיד בפני פגיעותה (סמילנסקי ונבו 1970, 9).

השימוש במטאפורת המחלה מופיע במקום נוסף, הפעם כ"מחלת ילדות":

> מפני שגיל ההתבגרות הוא "תקופת משבר" מוסכמת בחברתנו, עוברים אותו הרוב המכריע של המתבגרים בהצלחה יחסית ומוצאים בעקבותיו הזדהות חדשה הנראית להם כמתאימה. אם ברצוננו כי המתבגר מעדות ושכבות "שונות" או "נחשלות" יהיה בבחינת "דומה" או "מתקדם", יש לעזור לו לעבור את *"מחלת הילדות"* המקובלת לגבי הכלל הקובע את הנורמה, גם אם לפי דפוסי תרבותו אין היא מהווה משבר ויש צורך בפעולה מלאכותית אשר תגרום להופעתו כנהוג לשם *חיסון* ב*"מחלות ילדות"* אחרות. "משבר התבגרות" מכוון ומלאכותי מעין זה יהיה בבחינת "טכסי חניכה" (initation rites) הדרושים לפעולה ברמת ביגור חדשה (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 9).

השפה האינדיבידואליסטית והא־פוליטית של הוגי התוכנית מתבססת על היגיון תרפויטי־רפואי הנעזר בקטגוריות בריא וחולה, טבעי ושאינו טבעי. על פי ההוגים, תכונות ומאפיינים מסוימים מופיעים באופן טבעי בקרב בני ובנות קבוצה אחת (זו האשכנזית), אך לעולם לא יופיעו באופן טבעי בקרב הקבוצה האחרת (זו המזרחית). לכן על המדינה, באמצעות סוכנות חינוכית־תרפויטית המתגלמת בדמותו של המפעל החינוכי, לייצר בקרב הקבוצה האחרונה שינויים באופן בלתי טבעי, מוסדי ומלאכותי. דוד נבו ומשה סמילנסקי (1972, 26) תיארו את אחת מהנחות היסוד של הפנימייה: "משבר נפשי עלול להיות גורם חיובי ולכן מותר להיאחז בו ואף להחריפו כאמצעי־פדגוגי־תרפויטי המיועד לשינוי במוטיבציות ובדרכי התנהגות". ההסבר לכך הופיע מיד בהמשך הדברים:

> לאחר ההתנסויות השליליות והחסך המצטבר בתחום האינטלקטואלי של נער טעון טיפוח, יהיה סיכוי משמעותי של ריאוריינטציה והיפוכיות רק על ידי הוצאת הנער ממצב של איזון תרבותי ושביעות רצון בו הוא נתון והכנסתו למצב של תחושת "משבר" וחוסר שביעות

רצון ביחס לעצמו ולסביבתו. קידום אינטלקטואלי של בני עדות ושכבות בעלי דפוסי תרבות שונים מאלה השליטים בחברתנו, מחייב שינוי פסיכולוגי מעמיק (שם).

ה"משבר", כפי שהוא מוגדר בדברים אלו, איננו עניין פוליטי, אלא עיקרו "הרגשת אי־שביעות רצון לגבי המצב הקיים" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 6). המשבר ממוקם במסגרת ההיגיון של מערכת ביורוקרטית השקופה לפוליטי. מושא המשבר מוגדר כאינדיבידואל הטעון תיקון. על פי משה סמילנסקי, דוד נבו ושמואל מרבך (שם), משבר עשוי להיות טבעי, תרבותי או מוסדי. טבעי — "כתוצאה מהשגת נקודת רוויה, והצורך בהתבססות והתארגנות לקראת השלב הבא"; תרבותי — "כתוצאה מהצורך להסתגל ולמצוא זהות מתאימה למילוי התפקיד הרצוי, מתוך הרפרטואר המוצע בשלב מסוים בחברה מסוימת"; ומוסדי — "כתוצאה מדרישות חדשות המועלות על ידי הארגון החברתי הכללי, או אחת משלוחותיו שמתפקידה לשמור על הנורמה השלטת באמצעות מבחני 'מוכנות' או 'בגרות'" (שם; Smilansky and Nevo 1979, 100). לדידם, לחץ חיצוני הוא שמעלה את תביעות ההסתגלות למציאות חברתית: "יש צורך בתסיסה ובמשבר לשם ריאוריינטציה אם אין סימנים המצביעים על התהוותו" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 6). על פי היגיון זה, לו היה מופיע בקרב טעוני הטיפוח משבר טבעי, לא היה צורך במשבר הממוסד והמכוון ובמפעלי הטיפוח. תפקידו של המשבר הממוסד הוא תרפויטי: זהו מכשיר ליצירת "תסיסה ומוכנות לתנועה", "היפוכיות", "שינוי פסיכולוגי מעמיק", "התפוררות חיובית של האישיות" לשם הסתגלות לעולם "מערבי" ו"מודרני".[8] נוסף על היתרונות התרפויטיים, הדגישו מתכנני המפעל גם את היתרונות החברתיים של גישת המשבר הנפשי. לדבריהם, דווקא ארגון הנמנע מטיוח והמודה בהבדלים בכושר ובידע בין הקבוצות השונות עשוי למגר טענות על אפליה על רקע עדתי (שם, 8). ציוד התלמידים בכישורים ובסוגי הידע הנדרשים בחברה החדשה עשוי ללמדם שסיבות לא פוליטיות הן האחראיות למיקום חברתי נמוך (סמילנסקי ונבו 1970, 10; Smilansky and Nevo 1979, 102). עולה אפוא כי הרקע הלא־פוליטי כביכול (ליקויים פסיכולוגיים) והרקע הפוליטי (הסיבות ההיסטוריות: "מיזוג הגלויות" ואירועי ואדי סאליב) שוכנים בבסיס הצורה הארגונית והקטגוריה החדשה הנידונות כאן. רקעים אלו מאפשרים לבחון את הזליגה מה"פוליטי" אל מה שהוא לכאורה רק "חינוכי־פסיכולוגי".

לידתה של הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח כארגון חינוכי ותרפויטי מתוארת אפוא כצורך הישרדותי של המדינה החדשה. הבסיס הפוליטי ללידתה של הפנימייה — הפיצול האתני — הופך ל"טענות על אפליה חברתית", והתיקון לבעיה מוגדר ברמת הפרט. האינדיבידואליזציה של הפוליטי פותחת אופקים חדשים בספֵרה התרפויטית. בחלק הבא של המאמר אבחן את ההיגיון שהנחה את הוגי המפעל בבחירתם להשתמש דווקא בכינוי

8 סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 6–8; סמילנסקי ונבו 1970, 6, 8–10; נבו וסמילנסקי 1972, 26–27; Smilansky and Nevo 1979, 100–102.

מחוננים לציון אוכלוסייה "טעונת טיפוח שאיננה מחוננת". בכך הם יצרו קטגוריה חברתית חדשה, מחוננים טעוני טיפוח, שלא היתה ידועה קודם לכן בשדה התרבותי ובשדה החינוכי בישראל. בתוך כך אבקש לברר מה מייחד את אוכלוסיית היעד של קטגוריה זו בהשוואה לקטגוריות שמהן הורכבה, מחוננים וטעוני טיפוח, במה התבטאה מחוננותם וכיצד ציפו מהם לתחזק את הקטגוריה שבתוכה זכו להיכלל.

4. אוכלוסיית היעד: מחוננים טעוני טיפוח

כדי לתרגם מוכנות פוטנציאלית לנכונות ממשית של הילד ושל הוריו לפתח מוטיבציה ולעשות מאמצים מיוחדים כונה המפעל בשם היומרני של מפעל טיפוח "המחוננים". סברנו כי אם ייאמר לילד, להוריו ולמוריו, כי מבחני כושר והערכות שופטים מוסמכים קבעו, כי הוא ה"מחונן", יחסית לקבוצתו, ומובטחת לו הצלחה בחתירתו ליעדים המוגדרים, יונח יסוד אמוציונלי למוכנות להתמודדות עם המשברים הצפויים בתהליך המוצע. במילים אחרות, הצענו "משחק בתפקיד" של "מחוננים", כאמצעי פסיכולוגי לטיפוח מוטיבציה להישג והנחנו כי ההתמדה במשחק וההצלחה בו היא אמצעי טיפוח חזק ביותר להבאת השינוי וההיפוכיות הנדרשים. כמובן, גם לאחר ההגדרה וההכנסה ל"משחק בתפקיד" צריך להבטיח שילוב של גורמים, המטפחים את התמדתה של אותה מוטיבציה להישג (סמילנסקי ונבו 1970, 18–19).

אוכלוסיית היעד של התוכנית למחוננים טעוני טיפוח הוגדרה כך:

תלמידים מוכשרים מסיימי בית ספר יסודי בעלי פוטנציאל למידה גבוה, שהוריהם עלו לישראל מארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה ושהתנאים הסוציו־אקונומיים של משפחתם (מקום יישוב, השכלת הורים, תעסוקת הורים, מספר ילדים במשפחה ומצב דיור) מצדיקים הוצאת הילד ממשפחתו וחינוכו בפנימייה (דרוק ואדלר 1984).

הגדרה זו טומנת בחובה שלושה קריטריונים לבחירת המועמדים לטיפוח: סוציולוגי, פסיכולוגי־חינוכי וסוציאלי.[9] הסוציולוגיה הופכת במקרה זה למסמן של הפוליטי. הקריטריון הסוציולוגי הכריז כי התוכנית תיתן עדיפות ל"בני עדות המזרח". כ־80% מהמקומות, כך נקבע, יישמרו למועמדים "בני עדות המזרח", ואת שאר המקומות יאכלסו עולים חדשים. בשלב הראשון לניהול התוכנית ניתנה עדיפות לבנים על פני בנות:

65%–70% מהמקומות יהיו מיועדים לבנים... יש לתת עדיפות לנערים. ההסבר לכך הוא בציפייה שבגלל דפוסי תרבות הבית יתמידו בנים יותר מבנות בלימודיהם בחינוך תיכון וגבוה, יגיעו יותר למקצועות אקדמיים ובעיקר יגיעו יותר לתפקידי מנהיגות — תחילה בצבא ואחר כך בחיים האזרחיים (סמילנסקי ונבו 1970, 25).

9 סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 28–34; סמילנסקי ונבו 1970, 25–27; Smilansky and Nevo 1979, 117–123.

הקריטריון הפסיכולוגי־חינוכי הדגיש כי התוכנית נועדה ל"קליטת 'מחוננים' יחסית לקבוצתם" (שם, 26), שנציגי השירות הפסיכולוגי וחברי ועדת הבחירה השתכנעו כי הם מתאימים מבחינה נפשית וקוגניטיבית לתביעות הפנימייה. הקריטריון הסוציאלי העניק עדיפות לילדים ממשפחות שמעמדן החברתי־כלכלי נמוך: משפחות המתגוררות ביישובים שאין בהם תנאים לחינוך על־יסודי; משפחות בעלות "מצב סוציאלי ירוד" — הכנסה נמוכה, מספר רב של נפשות, צפיפות דיור; "מצב משפחתי בלתי סדיר" — "משפחה שבורה, סוטה או פרובלמטית מבחינה אחרת" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 31). ובמילים אחרות:

> לפי קריטריון זה נתקבלו חניכים רבים *ממשפחות "מעורערות", "שבורות", "מטופלות בילדים" או "פרימיטיביות"* — אשר היה מקום להניח, כי בתנאים הקיימים בביתם לא יקבלו אפשרות אופטימלית להמשך לימודים ולהתפתחות אינטלקטואלית וחברתית, גם אם במקום מגוריהם קיימת אפשרות לעזרה בהכנת שיעורים והדרכה בתוכנית טיפוח יום (סמילנסקי ונבו 1970, 26, ההדגשה במקור).

כפי שאפשר להיווכח, המחוננות של אוכלוסיית היעד אינה "מחוננות טבעית" כי אם "מחוננות מומצאת", מעין סימולציה במחוננות הדרושה ליצירת "השינוי וההיפוכיות הנדרשים". גבולות הקטגוריה החדשה משורטטים בבירור בדבריו של אליעזר שמואלי, שמילא במשך שנים רבות תפקידים בכירים בפנימייה למחוננים טעוני טיפוח ובאגודה לקידום החינוך שהיתה אחראית על הפעלתה:

> אינני רוצה להשתמש במונח הזה, הילדים אינם מחוננים; אלה ילדים נזקקים טעוני טיפוח שיש להם כושר קצת יותר טוב מאשר לאחרים. יש למשרד החינוך תוכנית לטיפוח ילדים מחוננים והוא משתמש במונח הזה באופן גלוי. הילדים שאני דן בהם הם ילדים נזקקים טעוני טיפוח ומעטים מביניהם הילדים המחוננים במיוחד. זהו דבר מוגדר פחות או יותר (אליעזר שמואלי, ועדת החינוך והתרבות, 4.7.1962).

משתמע אפוא שאוכלוסיית היעד של הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח הוצבה במרחב לימינלי:

> קבוצת תלמידים ש"שוכנת" על הגבול שבין שתי אוכלוסיות [ושבה] נמצאים ילדים שאינם שייכים בבירור לאחת משתי האוכלוסיות... ילדים שתכונותיהם אופייניות בחלקן לאוכלוסיית הנכשלים ובחלקן לאוכלוסיית המצליחים. על ידי מאמץ טיפולי מכוון ניתן להעביר חלק מקבוצה זו אל המצליחים (צבי לם 1983, 20, מצוטט אצל להב 1988, 21–22).

בעוד שעל פי הגדרת משרד החינוך הקטגוריה מחוננים מייצגת "מחוננות מן הטבע", כאן אנו נתקלים במחוננות ביורוקרטית, מומצאת. היחס בין "מחונן מן הטבע" ל"מחונן שאינו מן הטבע" מנוסח באופן הבא:

> זה המחונן מן הטבע בפוטנציאל לימודי גבוה יפיק תועלת מרבית מן המציאות החינוכית החדשה; ואילו זה שקופח על ידי החברה, משום שהוטל עליו לגדול בסביבה רוחנית דלה וחסרת אתגרים אינטלקטואליים, אינו מסוגל כלל ליהנות מן הטוב המוגש על ידי מוסדות החינוך החדש, ועליו נגזר פיגור במיטב שנות התפתחותו (עדיאל 1970, 14).

הקטגוריה טעוני טיפוח זכתה לתשומת לב מחקרית רבה. קטגוריה זו הופיעה בשדה החינוך בישראל עוד בראשית שנות החמישים, אולם רק בשנות השישים זכתה להכרה רשמית והפכה למושג שגור. אז גם החליפה הקטגוריה טעוני טיפוח, לפחות באופן רשמי, את ההגדרות הקודמות: "ילדי עולים", "ילדי עולים מבני עדות המזרח" ו"ילדים עולים מארצות האסלאם" (אדר 1978; פלד 1984). ההגדרה הממלכתית הרשמית שניתנה לקטגוריה זו היא הגדרה דמוגרפית: טעוני טיפוח הם בנים ובנות ממוצא מזרחי (מאסיה או מאפריקה), ילדים למשפחות מרובת ילדים, שאביהם אינו משכיל. קשר סטטיסטי נמצא בין שלושה משתנים בלתי תלויים אלו לבין תוצאות מבחני הסקר (יאיר 1991). הוגי המושג, שהיו אנשי אקדמיה וחינוך, הדגישו כי המושג הוא המצאה ישראלית נאורה ומתקדמת יותר מהמושגים המקבילים בארצות אחרות: "חשוכי תרבות", "חשוכי חינוך", "מקופחי תרבות", "ילדי עניים" ו"ילדי מצוקה" (עדיאל 1970, 17; Smilansky and Nevo 1979, 28). לדידם, המושג טעוני טיפוח מסיר את התיוג הגלום בהגדרות המקובלות בעולם ומציע הגדרה ניטרלית המעניקה משקל רב יותר לחסכים חינוכיים (סמילנסקי 1973). המושג טעוני טיפוח, כך טענו, אינו רומז על מהות שלילית של "בני עדות האסלאם", אלא גורס כי הטיפוח הנדרש הוא תוצר של פער בהפנמת הערכים המודרניים. אולם מחקרים רבים מלמדים כי הלכה למעשה טעוני הטיפוח מוצגים בשיח המקובל כניגוד בינארי של בני השכבות המבוססות, היינו האשכנזים. בשיח זה מודגשים החסרים והליקויים של הראשונים והתכונות החיוביות של האחרונים (אדר 1978).

אם כן, הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח איננה קטגוריה רגילה, כי אם קטגוריה של סימולציה בתפקיד המחונן. היא מדמה מחוננות אך אינה כזו באמת. קטגוריה זו אינה מאפיינת באופן טבעי את האוכלוסייה הנידונה והיא ממוקמת במרחב לימינלי. זוהי קטגוריה של "קיצורי דרך" המבקשת להניב תפוקות ארגוניות עוד בטרם תחילת הפעילות החינוכית. הכינוי מחוננים משמש אמצעי תרפויטי ופסיכולוגי, שנועד לעורר מוכנות ומוטיבציה לפעולה בקרב התלמידים, הוריהם ומוריהם. ייחוס הכינוי מחוננים לאוכלוסייה שאינה מחוננת אמור לפעול בשתי רמות לפחות: נבואות המורים וציפיות התלמידים.

לשם הבנה עמוקה יותר של קטגוריה זו אציג שני מאפיינים נוספים שלה, הרווחים בפרקטיקה של המפעל החינוכי: ראשית, זוהי קטגוריה של תיוג חיובי, ושנית, היא מבוססת על פעולות של חילוץ ושל הצלה תרבותיים (להד 2004). באשר למאפיין הראשון, הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח מוצדקת בטענה שהיא עדיפה על פני הקטגוריה החברתית טעוני טיפוח: השימוש כאן במושג מחוננים איננו במובן המקובל של מושג זה. אין הכוונה לבני נוער בעלי

מנת משכל גבוהה במיוחד, אלא למוכשרים שבין טעוני הטיפוח, שיכולתם הפוטנציאלית זהה לזו של בני נוער מבוססים שאינם טעוני טיפוח. השימוש במושג זה נעשה על מנת להסיר את התג של "טעון טיפוח" הכרוך בסטיגמה שלילית, ומתן תיוג חדש, חיובי, של מחונן (דרוק ואדלר 1984, 148).

דברים אלו מרמזים על אפיסטמולוגיה המכוננת את ההבחנה בין "סטייה שלילית" ל"סטייה חיובית", כפי שהיא מוכרת בחקר הסוציולוגיה של הסטייה (Ben-Yehuda 1990). בעוד התנהגויות של סטייה שלילית, כגון גנֵבה או התנהגות הנחשבת אופיינית לטעוני טיפוח, מחללות (violating) ציפיות נורמטיביות, הרי התנהגויות של סטייה חיובית — למשל מחוננות או אלטרואיזם — עולות על הציפיות הללו במובן החיובי. אולם מחקר המקרה הנידון כאן עולה שהיחסים בין סטייה שלילית לסטייה חיובית מורכבים יותר. אין מדובר כאן במחוננות "רגילה", שהיא סטייה חיובית (Posner 1976), אלא במחוננים "לא רגילים", שהוכתרו בידי רשויות המדינה בתואר מחוננים כאמצעי תרפויטי ליצירת שינוי. מוצאם טעון הטיפוח אינו המוצא הרגיל של המחוננים הרגילים; מדובר במי שרשויות המדינה ביקשו "'להכריחו' לעצב את זהותו, בכיוון הנראה לנו כחיובי" (סמילנסקי ונבו 1970, 4).

באשר למאפיין השני, הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח מוצגת בטקסטים הנלווים למפעל החינוכי במונחים של "הצלה". המדינה, כך עולה מהטקסטים, נותנת פרס לילדי הקבוצות המכונות "עדתיות":

אל לנו לשכוח כי אנחנו מוציאים מסביבתם רק את *הילדים שאין להם סביבה*. אנחנו איננו מוציאים כל ילד מוכשר ממקומו. כל ילד מוכשר שיש לנו חשש שהכישרון שלו ילך לאיבוד בגלל התנאים הסוציאליים שהם ללא נשוא בביתו, אנו אומרים: *נציל אותו, וכל מי שמציל נפש אחת, בכל דרך שהיא, הציל פה הרבה מאוד*. אנחנו מוציאים ילדים מבתים שאין לנו כל ספק שבסביבתם לא היו יכולים להתקדם, ואנחנו בעניין זה מדקדקים מאד. אנחנו מוציאים ילדים מבתים הרוסים, מבתים שהוריהם אין בכוחם לתת לילדים האלה את החינוך המינימלי שלא באשמתם כמובן, ואת הילדים האלה *אנחנו צריכים להציל*. לא היה לנו כל ספק... שיש בקרב עדות המזרח ילדים מוכשרים מאד, עם הפיגור שישנו בתוך השכבות האלה... כשהוצאנו את הילדים האלה והבאנו אותם לכאן, לא בדקנו מהו מטען הידיעות שלהם, אלא מהו הפוטנציאל שלהם. לו השארנו את הילדים האלה בסביבתם, היו נשארים עמי־ארצות, למרות היותם כל כך מוכשרים... הילדים האלה במידה שיש להם הורים, יאהבו אותם, יעריצו אותם, יכבדו אותם, דווקא כשיהיו משכילים. האם אותן כנופיות של בחורים ובחורות המצויים בחוצות עיירות הפיתוח, הם קשורים להוריהם? הם קשורים לסביבתם או משחיתים את הסביבה? *לו יכולנו להציל* את כל הבנים האלה במידה שירכשו יותר השכלה, שיקבלו חינוך טוב יותר, שיפתחו את אישיותם, היחס שלהם לסביבתם ולהוריהם במשך הזמן היה הרבה יותר טוב מאשר בני הכנופיות האלה ('י שריד, המשנה למנהל משרד החינוך והתרבות, ועדת החינוך והתרבות, 4.7.1962).

באותו דיון של ועדת החינוך והתרבות אמר חבר הכנסת שמואל מיקוניס: "אני יודע שרוב הילדים בפנימייה מוצאים ממשפחות טרופות, וזוהי *הצלה* לילדים. מוטב שיאהבו את ההורים ממרחקים מאשר ישנאו אותם מקרוב" (שם). גם בטקסטים שכתבו הוגי המפעל, הוא מתואר במונחים של "מתן" ו"פרס":

> למרות שהנערים באים רובם ככולם מסביבות עוני, ומשרד החינוך נותן להם באמצעות מפעל זה *מתן* גדול (הן באופן אבסולוטי והן באופן יחסי), לא יחושו הנערים "רגשי תודה" מיוחדים, ולא עוד אלא שתגברנה לעיתים מזומנות הרגשות ההתמרמרות כלפי החברה השלטת ומייצגיה (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 25).
>
> לתלמידים באותם מקומות נאמר בכל מחזור, כי החברה מעניקה *פרס* נכבד לאלה, המוכנים והמסוגלים לעשות מאמץ אינטלקטואלי (סמילנסקי ונבו 1970, 26).

שני הסברים נלוו למאפיין ההצלה או מתן הפרס. הראשון העצים את פעולת ההצלה בהדגישו את החלופה הביוגרפית שהיתה נחלתם של תלמידי הפנימייה אלמלא זכו להתחנך בה. "אלמלא הטיפוח — היו הזהות והשיוך הקבוצתי מתייצבים בהתאם לרמה והאיכות של קבוצת המוצא השולי" (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966, 4). במסגרת ההסבר השני הדגישו מתכנני המפעל ומבצעיו בפני התלמידים כי מחוננותם אינה רגילה; כדי שהיא תמשיך להתקיים בקרבם עליהם להמשיך ולהיאבק:

> השערה זו מבוססת על כך שבמסגרת הלימודית מקבלים הנערים הוכחה שה"מוכשרות" שלהם היא יחסית לקבוצתם בלבד ועליהם להתמיד ב"מאבק" עם בני המעמד הבינוני והגבוה בכיתותיהם (שם, 22).

נטיעת פחד מפני כישלון וההתרעה עליו משמשות אמצעים לתחזוק מלאכותי של אותו "מתן":

> פחד מפני כשלון — עם הדגשת הבחירה, הייעוד והסיכוי להצלחה מזהירים את נערים מראש, ולעתים מזומנות, מפני כשלון, נאמר להם במפורש, כי אמנם הם המוכשרים ביותר בבית ספרם, אבל אם לא ישלימו חינוך על־יסודי וגבוה, ייפגם מעמדם בחברת העתיד, כפי שהיא מתגבשת. אין סיכוי רציני, כי יצליחו להצטרף לשכבות המבוססות ללא המאמץ הנוסף הנתבע מהם (סמילנסקי ונבו 1970, 23).

אם כן, הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח מלווה במתח ובמאבק. המתח, הנובע מן החשש שמא יאבד הפרס ויחלוף פלא המחוננות, בא לידי ביטוי בתחושת דריכות ובתחרות עם קבוצת המבוססים. ה"מתן" יוצר מתח נוסף, מתח בין זמנים וזהויות, בין עבר לעתיד, בין ה"פיגור" שממנו יש לברוח (גם אם הוא "משני" על פי ההגדרות המלוות את המושג טעוני הטיפוח) לבין העתיד המודרני והמפותח. לכל זאת נוסף מתח ה"כאילו" ("as if"), הנובע ממשחק התפקידים (role play), שעוד יידון להלן. זהו מתח בין מחוננים למחוננים כביכול,

בין מחוננים מן הטבע למחוננים שאינם מן הטבע, בין מחוננים למחוננים טעוני טיפוח, בין מחוננים ״נורמה א״ למחוננים ״נורמה ב״ (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966).

הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח מלווה בכמה הבהרות טקסטואליות מפורשות, המותחות את גבולותיה ומשרטטות את מקומיותה. ראשית, ההצדקה לשימוש במונח היא ביהביוריסטית: ייחוס המונח לאוכלוסייה הנבחרת אמור לעודד אותה לשינוי הנדרש עוד בטרם בוצעו הפעולות החינוכיות. הגירוי (הכינוי מחוננים) מתואר כמי שבכוחו לברוא תגובה רצויה (שיפור בהישגים לימודיים, מבנה אישיות חדש, דפוסי התנהגות תקינים) — מעין כלכלה של אסימון מרכזי אחד (token reward) בדרך להשגת אסימונים רבים אחרים, שעוד יחולקו במהלך השהות במוסד החינוכי. הבהרה מפורשת שנייה המופיעה בכתביהם של הוגי המפעל קובעת כי ישנם שני סוגים של מחוננות: מחוננות אבסולוטית ומחוננות יחסית. תלמידי המפעל הם מחוננים על פי הקריטריון האחרון בלבד. מהטקסטים המתארים את המפעל החינוכי אפשר ללקט שלושה הבדלים בין מחונן אבסולוטי למחונן יחסי: מחונן אבסולוטי הוא בעל מנת משכל גבוהה, הנמדדת בקריטריון ״אובייקטיבי״ (מבחני מיון); כישרונו בא לידי ביטוי גלוי ואין צורך לחשוף אותו, או לתארו במונחים של פוטנציאל; והוא מצליח להגיע להישגים בכל מקרה, גם בתנאים גרועים, כלומר אין צורך להפעיל לגביו את מבחן ה״אלמלא״ — אלמלא הזדמנות הטיפוח היו נשארים בנחשלותם. ההבהרה השלישית העולה בכתבים מלמדת כי הוגי המפעל יצקו תוכן חדש לקטגוריה מחוננים בהקשר המקומי של טעוני הטיפוח בישראל. מחוננותם מתבטאת בעיקר בכושרם הפוטנציאלי לחקות מודלים, להפנים דעות וגישות חדשות ולהתמודד עמן. בדוח שכתבו תיארו משה סמילנסקי, דוד נבו ושמואל מרבך (1966, 82) את פתיחותם ואת מוכנותם היחסית של החניכים למניפולציה החינוכית שמציעה להם מדינת ישראל:

> בהיותם ״מחוננים״ (יחסית לחבריהם בחברת המוצא) הם מוכשרים יותר מאחרים ללמד ולחקות ובתור מתבגרים במצב של ״משבר״ הם פתוחים יותר לריאוריינטציה. קיימת אצלם מוכנות עקרונית לקבלת והפנמת דעות ועובדות חדשות בפנימיות ובבי״ס תיכון. אי לזאת מתפתחת בקבוצה התמודדות ערנית עם ערכים וגישות ומבחינה זו, ממלאה הפנימייה ללא ספק אחד מתפקידיה המרכזיים.

5. סימולציה במחוננות

> ואגב הייתי שמחה מאוד לו הוצאנו מהלקסיקון שלנו את המילה מחוננים. מדוע נדביק תו כזה לילד בלי שנדע מה זה ייתן לו (חברת הכנסת דבורה נצר, ועדת החינוך והתרבות, 4.7.1962).

הכוח של המדינה ושל הממשל, מדגיש דון הנדלמן (Handelman 2004, 87), תלוי במידה רבה ביכולתם לשלוט באמצעי המיון, המכוננים בתורם חוויות מתמשכות של קטגוריזציה

של העצמי. בכך מציע הנדלמן לחבר בין מערכות מיון לבין פעולות של ויסות אוכלוסייה, הניצבות בבסיס מה שפוקו מכנה ממשליות. אולם עדיין לא ברור מהם התהליכים שבבסיס ויסות זה. באילו אופנים היחסים בין העצמי לעצמי ובין העצמי לקבוצות חברתיות (Gordon 1991, 2) מקיימים את הדינמיקות שבבסיס הממשליות? מה נשלט ומווסת בידי המדינה באמצעות קטגוריות חדשות? חקר המקרה הנידון במאמר זה מספק הזדמנות לדון בסוגיות אלו. המקרה של המחוננים טעוני הטיפוח מלמד כי ממשליות אין פירושה רק המצאה של מיונים ביורוקרטיים לשם כינון סדר ארגוני, וכן אין פירושה יצירת קטגוריות לשוניות מופשטות ומארגנות, אלא מדובר ביצירה של קטגוריות חיים של ממש. במובן זה ממצאי הניתוח המוצע כאן קרובים יותר לדבריו של אנדרסון ([1983] 2000) באשר למפקד האוכלוסין. הפנימייה למחוננים טעוני טיפוח ביקשה לספק לתלמידיה עולמות חיים חדשים ומבנה אישיות חדש. כפי שמציע הנדלמן (Handelman 2004, 32), על רקע זה ראוי לקרוא את המושג ממשליות (governmentality) כ־govern-mentality. בחקר המקרה הנידון, תהליכי ממשול אלו פועלים באמצעות המבט (gaze) (Foucault 1973; Jay 1986), וליתר דיוק באמצעות המבט ההרמנויטי (Handelman 2004) הכרוך בעבודות המיון. מבט זה, הכרוך באיוש הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח, פועל בשתי רמות: מבט הרמנויטי מבני ומבט הרמנויטי של מושג העצמי. המבט הראשון מדגיש כי הקטגוריה החדשה מבוססת על הנחות בדבר "קטגוריה בלתי טבעית" אחת (מחוננים טעוני טיפוח) אל מול שתי קטגוריות טבעיות (מחוננים וטעוני טיפוח). המבט השני מציע כי איוש "הקטגוריה הבלתי טבעית" מחייב את הסובייקט למהלך רפלקסיבי, המכונן בו את התודעה שקודם לכן היה טעון טיפוח וכעת, הודות לפעולת ההצלה של המדינה, כבר אינו כזה, אולם לעולם לא יהיה "מחונן אמיתי". מכאן נובע שלקטגוריה החברתית החדשה מאפיינים ייחודיים, שאינם מחלצים לגמרי את המחוננים טעוני הטיפוח מהיותם טעוני טיפוח — ומשלל התכונות המנמיכות הכרוכות בהגדרה זו, אלא ממקמים אותה במרחב חיים מיוחד, שאינו מערער את מערכת המיון ואת עבודת הגבולות (Lamont 2000) של מלאכת בינוי האומה הישראלית.

באשר למבט ההרמנויטי המבני, יש להדגיש שהקטגוריה החדשה של מחוננים טעוני טיפוח מבוססת על משחק תפקידים. על פי הגדרתו של ג'ון מַן (Mann 1956, 227), משחק התפקידים הוא סיטואציה שבה הסובייקט מתבקש למלא תפקיד שאינו שייך לו באופן נורמלי. קריסיה ירדלי (Yardley 1984) הדגישה שהספרות התיאורטית הזניחה את הממד החשוב ביותר במושג משחק תפקידים: ממד ה"כאילו". לדידה, פרטים מתבקשים לפעול כאילו תנאים מסוימים מתקיימים, כאשר למעשה לא כך הם פני הדברים. ירדלי מבקשת למקד את תשומת הלב בשני היבטים חשובים של המושג. ראשית, משחק התפקידים מוביל את הסובייקט להאמין כי ההשלכות הבלתי רגילות של הפעולה המלאכותית אינן יכולות להופיע במערך היומיומי של חייו, מחוץ לתנאי הניסוי. שנית, משחק התפקידים מציע באופן מכוון תחליפים תפיסתיים לטבע האישי של הסובייקט: הסיטואציה דורשת מהסובייקט להשעות תפיסות "טבעיות" יומיומיות. אם כן, ההשלכות של "ההכנסה ל'משחק בתפקיד'"

(סמילנסקי ונבו 1970, 19) הן שהקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח היא בעלת היגיון מבני של דיאלקטיקה של חלק ושלם, טבעי ומלאכותי, "טבע אישי" מול "טבע שאינו אישי" או "טבע ראשון" מול "טבע שני" במונחיו של פייר בורדיה (Bourdieu 1977). לצד מאפיין המלאכותיות, ירדלי מפנה את תשומת לבנו לממדים של "הרחקה והעמדת פנים", הגלומים במשחק התפקידים ומייצרים בתורם ניכור מבני מההתנהגות הגלויה (Yardley 1984, 114). עולה אפוא שמשחק התפקידים דורש מהסובייקט — המחונן טעון הטיפוח — להכיר בכך שהוא ממלא תפקיד שאינו אפשרי באופן טבעי לו, לבני משפחתו ולקבוצה שאליה הוא משתייך. יתרה מזו, מילוי משחק התפקידים החדש מחייב את הסובייקט להכיר בכך שלשם ביצוע התפקיד עליו להיפטר מעצמיותו או להתרחק מחלקים ממנה, המאפיינים את זהותו בעבר או את זהותה בהווה של הקבוצה שאליה הוא משתייך.

מאפיין מבני חשוב נוסף, הטמון לטענתי בהבניית הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח והתורם למבט (gaze) הכרוך בה, הוא הכתרתה כקטגוריה של היוצא מן הכלל. בעקבות קרל שמיט, דן ג'ורג'יו אגמבן ([1995] 2003) בהרחבה במשמעות של המצב היוצא מן הכלל ובאופן שבו מצב זה מתחזק את הסמכות המדינתית ואת מבנה הריבונות. אגמבן מתייחס אמנם ליוצא מן הכלל של הסדר המשפטי, אך דומני שהמאפיינים שהוא מציג עשויים לסייע לנו לתהות על איכויותיה של הקטגוריה החברתית החדשה שתוארה כאן. היוצא מן הכלל, טוען אגמבן, הוא סוג של הרחקה מכילה:

> היוצא מן הכלל אינו גורע עצמו מן הכלל, כי אם הכלל, בהשעיית עצמו, מעניק מקום ליוצא מן הכלל, ורק בדרך זו מתגבש ככלל בשומרו על יחס עם היוצא מן הכלל. "כוחו" הייחודי של החוק מורכב מיכולתו זו לשמר עצמו ביחס אל החוץ. אנו מכנים צורה קיצונית זו של יחס, המכיל דבר מה באמצעות הרחקתו, יחס של יוצא מן הכלל (שם, 397).

על רקע זה, היוצא מן הכלל נלקח החוצה ובכך הוא מוכל בסדר החברתי. נוסף על כך, "היוצא מן הכלל ממוקם סימטרית לדוגמה שעמה הוא יוצר מערכת" (שם, 400). כך, מחוננים טעוני טיפוח, המובנים כיוצאי דופן באוכלוסייתם, מוגדרים מול האוכלוסייה המסווגת כטעונת טיפוח, אך גם מול המחוננים ה"אמיתיים", שגם ביניהם הם יוצאי דופן. מאפיין זה מרמז על מאפיין נוסף של היוצא מן הכלל בתיאורו של אגמבן: היותו ישות גבולית הראויה לטיפול מיוחד. מאפיינים אלו של הקטגוריה או של המצב היוצא מן הכלל כוללים באופן מובנה יחסים של חלק–שלם ופנים–חוץ ומיקומים גבוליים המקיימים את הסדר החברתי. בעקבות זאת אפשר לומר שמחוננות היא קטגוריה תרבותית של חריגות, המוציאה את משתתפיה מקהל אחד (קהל האנשים ה"רגילים") ומכלילה אותם בקטגוריה אחרת (מחוננים). פעולת השליפה או ההכתרה החברתית היא פעולה של מעבר מה"רגיל" אל ה"נעלה". המחונן נעלה מהאנשים הרגילים. כמו כל סוטה חברתי — גם מי שסטייתו חיובית — הוא משלם על כך מחיר. עם זאת, הוא זוכה גם לתגמולים חיוביים (Posner 1976), שהחשוב בהם הוא שיבוצו בקטגוריה מוגדרת תרבותית (מחוננים) שתוכנה וצורתה מוגדרים היטב. אולם הקטגוריה

החדשה — המחוננות הנידונה כאן, מחוננות טעונת טיפוח — אינה מציעה תגמולים דומים. מחוננות זו מוציאה את הסובייקט מקהל אחד (של טעוני הטיפוח) אך אינה מכניסה אותו לקהל האחר (של המחוננים). קטגוריה זו מוציאה את דייריה ממשפחותיהם, מבנה אותם ואת משפחותיהם כסוטים שליליים (טעוני טיפוח), מייצרת מרחק נוסף מהמשפחה ("יוצא דופן"), וממקמת את הפרט ליד הקטגוריה המוכתרת כמבוססת או כנורמלית (סמילנסקי, נבו ומרבך 1966). אם כן, מחוננים טעוני טיפוח מאיישים מיקום חברתי גבולי, המשמר גבולות חדים שכבר אינם קטגוריה אחת, אך "אינם ממש" קטגוריה אחרת. כפי שהטקסטים הנלווים מלמדים, את הקבוצה האחת מאיישים "בני עדות המזרח" ("מצב משפחתי בלתי סדיר", "אקלים אנטי־אינטלקטואלי", "חשך תרבותי־סוציאלי", "סביבה קהילתית ומשפחתית דלה") ואת הקבוצה האחרת מאיישים "אירופים" ("ילדי השפע", בעלי "היגיינה רוחנית" ו"דפוסים תרבותיים־נורמליים של התנהגות"), המקיימים ביניהם יחסים אוריינטליסטיים בינאריים.[10]

איוש הקטגוריה מחוננים טעוני טיפוח כרוך במבט הרמנויטי נוסף, מבט רפלקסיבי של העצמי. נורמן דנזין משתמש בביטוי "doubling of the self" (Denzin 1993) כדי לתאר מהלך רפלקסיבי המחייב השוואה פנומנולוגית קבועה בין מה שהיינו לבין מה שאנחנו עכשיו. דנזין מזהה מהלך זה בקרב משתתפים בקבוצות תמיכה לאלכוהוליסטים אנונימיים (AA), המבקשים להבין את עצמם כאלכוהוליסטים שעליהם לשלוט באופיים הפגום הפועל כמעין כוח פנימי בלתי נשלט. העצמי המחלים מחייב הכרה קבועה בעצמי אלכוהוליסט פגום או חולה. שני סוגי עצמי אלו מקיימים ביניהם יחסי היזון הדדי ואינם ניתנים להפרדה. באופן דומה, לטענתי, המיקום החברתי של מחוננות טעונת טיפוח מחייב את הפרט להכיר בכך שלפנים היה טעון טיפוח ואילו כיום הוא מחונן טעון טיפוח — מחונן שאינו מחונן במובן המקובל של המילה. מהלך רפלקסיבי זה מורכב עוד יותר, כיוון שמשפחתו של המחונן טעון הטיפוח עדיין מוגדרת כטעונת טיפוח: היא נותרה בקטגוריה הטבעית של סטייה. מבט הרמנויטי זה מחייב בתורו הרחקה לא רק מזהות העבר, אלא גם מזהות ההווה. באמצעות הוצאת הנער או הנערה מבתיהם ויצירת הקטגוריה הבלתי טבעית של מחונן טעון טיפוח, מחוזקת ומתוחזקת הקטגוריה הטבעית כביכול של טעוני הטיפוח. קטגוריה זו מביאה לסידור מחדש של המרחב הלאומי ולתחזוק הגבולות האתניים הקיימים במערכת המיון שבבסיס מדינת ישראל ופעולות ניהול האוכלוסין המיוחדות לה.

במאמר זה תיארתי כיצד מערכות מיון, ולידתה של קטגוריה חברתית חדשה בתוכן, ממלאות תפקיד חשוב בפעולות של ניהול אוכלוסיות וממשול של פרטים, במיוחד במצב שנתפס כבעל פוטנציאל למחאה אתנית. הפעולות הכרוכות בממשליות מתקיימות לא רק במרחבים הציבוריים, הריבוניים והפוליטיים של המדינה, אלא גם במרחבים האינטימיים של חיי היומיום, בין האדם לעצמו. סוגיה זו מקרבת אותנו לשימוש מורכב יותר במונח ממשליות, שהיא יותר ממבנה פורמלי של ניהול מדינה או של ריבונות פוליטית: מדובר

10 סעיד [1978] 2000; שנהב 2003; Shohat 1999.

במערכת המחברת מבנה זה עם חיי היומיום ועם האופן שבו אזרחים מנהלים את עצמם (Foucault 1991). אבחון אנליטי עתידי של עבודת המיון ושל ההיגיון שבבסיסה עשוי להרחיב את הבנתנו את האופן שבו הסדר המדינתי מווסת את פרטיו. זיהוי קטגוריות חברתיות חריגות או יוצאות דופן, כפי שנעשה כאן, מלמד כי ניהול קטגוריות כאלו מחייב עיסוק רפלקסיבי בסוגיות של חלק–שלם, פנים–חוץ וטבעי–מלאכותי, המקיימות והמחזקות אידיאולוגיות של בינוי אומה. בד בבד יש להמשיך ולתהות על הפנומנולוגיה של קטגוריות אלו ולבחון את המשא ומתן שמנהלים מאיישיה עם רשויות המדינה ועם מכוני הקטגוריה. ראוי לבחון למשל כיצד חווים בוגרי הקטגוריה את עצמיותם שנים לאחר לידתה וכיצד הם משבצים אותה בסיפור חייהם. יש לשאול אילו סוגי שיח משמשים לתחזוק מושג העצמי וכיצד מגיבים בוגרי הקטגוריה לסוגי שיח אחרים, הקוראים תיגר על השיח שכונן את הקטגוריה החדשה. בחינה כזו עשויה לקדמנו אל עבר חקר תגובותיהם של אנשי היומיום (ordinary people) לפרויקט הלאומיות ולסדר המדינתי.

ביבליוגרפיה

אגמבן, ג׳ורג׳יו, [1995] 2003. ״הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים״, **טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה**, ערך שי לביא, רמות, תל־אביב, עמ׳ 395–434.

אדלר, חיים, ורחל פלג, 1975. **הערכת תוצאות מחקרים וניסויים בטיפוח חינוכי**, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

אדר, לאה, 1978. ״האם דרוש לנו המונח ׳טעוני טיפוח׳?״, **עיונים בחינוך** 18 (5–4): 5–14.

אנדרסון, בנדיקט, [1983] 2000. **קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, תרגום דן דאור, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.

אריאלי, מרדכי, 2000. ״מוסדות פנימייתים־חינוכיים בישראל כארגוני חיברות״, **קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל**, ערכו יצחק קשתי, שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי, רמות, תל־אביב, עמ׳ 11–23.

בר־יוסף, רבקה, 1969. ״דסוציאליזציה ורסוציאליזציה: תהליך ההסתגלות של עולים״, **עולים בישראל: מקראה**, ערכו משה ליסק, בוורלי מזרחי ועפרה בן־דוד, אקדמון, ירושלים, עמ׳ 41–59.

דגלס, מרי, [1966] 2004. **טוהר וסכנה**, תרגמה יעל סלע, רסלינג, תל־אביב.

דהאן־כלב, הנרייט, 1999. ״מאורעות ואדי סאליב״, **50 ל־48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל**, ערך עדי אופיר, **תיאוריה וביקורת** 12–13, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל־אביב, עמ׳ 149–157.

דרוק, קרי, וחיים אדלר, 1984. **סקר תוכניות פעולה חינוכיות ומחקרי הערכה**, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

יאיר, גד, 1991. ״מדד הטיפוח: שלושה פרדוקסים ובחנים אמפיריים, הערות למדיניות הטיפוח בשנות התשעים״, **מגמות** ל״ד (1): 5–26.

להב, מרים, 1988. **תהליכי שינוי באוריינטציות חינוכיות: המקרה של פנימייה לתלמידי תיכון מחוננים משכבות טעונות טיפוח**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.

להד, כנרת, 2004. **על הקריאה לעזרה ועל תסריטי הצלה בקולנוע העכשווי**, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

מרבך, שמואל, 1970. "דרכי הטיפוח בפנימיות", **עשור למפעלי הטיפוח**, ערך שרגא עדיאל, משרד הביטחון, תל־אביב, עמ' 132–136.

נבו, דוד, 1976. "המקובלות החברתית של חניכי מפעל הפנימיות לתלמידים מחוננים משכבות טעונות טיפוח", **פנימיות: תהליכי חיברות בסביבה נמרצת**, ערכו יצחק קשתי ומרדכי אריאלי, ספרי דגה, תל־אביב, עמ' 203–225.

נבו, דוד, ומשה סמילנסקי, 1972. **חניכי מפעל הפנימיות לתלמידים מחוננים משכבות טעונות טיפוח: המקובלות החברתית של חניכי המפעל בבית הספר העל יסודי**, דוח 3, הנרייטה סאלד, ירושלים.

סמינלסקי, משה, 1973. "התמודדות מערכת החינוך עם בעיותיהם של ילדים טעוני טיפוח", **החינוך בישראל**, ערך חיים אורמיאן, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, עמ' 21–40.

סמילנסקי, משה, ודוד נבו, 1970. **חניכי מפעל הפנימיות לתלמידים מחוננים משכבות טעונות טיפוח. (מחקר מעקב)**. דוח 2: **הרקע הסוציו־אקונומי של החניכים והצלחתם בביה"ס העל־יסודי**, מכון הנרייטה סאלד, ירושלים.

סמילנסקי, משה, דוד נבו, ושמואל מרבך, 1966. **תלמידים מוכשרים מבתי ספר טיעוני טיפוח: זיהויים וטיפוחם בחינוך העל יסודי**, דוח 1, מכון הנרייטה סאלד, ירושלים.

סעיד, אדוארד, [1978] 2000. **אוריינטליזם**, תרגמה עתליה זילבר, עם עובד, תל־אביב.

סתוי, פלטי, 1983. "טיפוח המבטיחים", **הד החינוך** 3: 14–15.

עדיאל, שרגא, 1970. **עשור למפעלי הטיפוח**, משרד הביטחון, תל־אביב.

עדיאל, שרגא, חיים שלום, ומרדכי אריאלי, 1980. **טיפוח נוער במצוקה וחינוך בפנימייה**, צ'ריקובר, תל־אביב.

פלד, אלעד, 1984. "אידיאולוגיה ועוצמה פוליטית: מולידיה של מדיניות חינוך, קווים במדיניות חינוכם של ילדים מקופחי־חינוך בישראל", **מגמות** כ"ח: 355–369.

קשתי, יצחק, ומרדכי אריאלי, 1976. "הפנימייה כארגון חברתי", **פנימיות: תהליכי חיברות בסביבה נמרצת**, ערכו יצחק קשתי ומרדכי אריאלי, ספרי דגה, תל־אביב, עמ' 9–34.

שטרית, סמי־שלום, 2004. **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 1948–2003**, עם עובד, תל אביב.

שלסקי, שמחה, 2000. "הפנימייה החינוכית כאמצעי לכינונה של זהות חברתית", **קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל**, ערכו יצחק קשתי, שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי, רמות, תל־אביב, עמ' 265–276.

שמגר־הנדלמן, לאה, 1979. **אלמנות מלחמה בחברה הישראלית: דיון בהיבטים נבחרים של השתלבותן החברתית של אלמנות מלחמת ששת הימים**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שנהב, יהודה, 2003. **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, עם עובד, תל־אביב.

Ben-Yehuda, Nachman, 1990. “Positive and Negative Deviance: More Fuel for a Controversy,” *Deviant Behavior* 11: 221–243.

Bourdieu, Pierre, 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

———, 1998. *Practical Reason*. Stanford: Stanford University Press.

Brubaker, Rogers, and Frederick Cooper, 2000. “Beyond Identity,” *Theory and Society* 29: 1–47.

Denzin, Norman, 1993. *The Alcoholic Society: Addiction and Recovery of the Self*. New Brunswick, New Jersey: Transaction.

Foucault, Michel, 1973. *Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. London: Tavistock.

———, 1983. “The Subject and Power,” in *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutic*, eds. Hubert Dreyfus and Paul Rabinow. Chicago: Chicago University Press, 208–226.

———, 1991. “Governmentality,” in *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, eds. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller. Chicago: Chicago University Press, pp. 87–104.

Gordon, Colin, 1991. “Governmental Rationality: An Introduction,” in *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, eds. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller. Chicago: Chicago University Press, pp. 1–51.

Handelman, Don, 2004. *Nationalism and the Israeli State: Bureaucratic Logic in Public Events*. Oxford and New York: Berg.

Jay, Martin, 1986. “In the Empire of the Gaze: Foucault and the Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought,” in *Foucault: A Critical Reader*, ed. David Couzens Hoy. Oxford: Basil Blackwell, pp. 175–204.

Kay, Paul, and Willet Kempton, 1984. “What is the Sapir-Whorf Hypothesis?” *American Anthropologist* 86 (1): 65–79.

Lamont, Michele, 2000. *The Dignity of the Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. Cambridge: Harvard University Press.

Mann, John, 1956. “Experimental Evaluations of Role Playing,” *Psychological Bulletin* 3: 227–234.

Posner, Judith, 1976. “The Stigma of Excellence: On Being Just Right,” *Sociological Inquiry* 46 (2): 141–144.

Shohat, Ella, 1999. “The Invention of the Mizrahim,” *Journal of Palestine Studies* 29 (1): 5–20.

Smilansky, Moshe, and David Nevo, 1979. *The Gifted Disadvantaged: A Ten Year Longitudinal Study of Compensatory Education in Israel*. London: Gordon and Breach.

Yardley, Krysia, 1984. “A Critique of Role Play Terminology in Social Psychology Experimentation,” *British Journal of Social Psychology* 23: 113–120.